

Heleniuksesta Ahlmaniin

1800-luvulla kirjakieleen tulleen sanaston vakiintumisesta Martti Rapolan sanakokoelman valossa

PETRI LAUERMA

Vanhan kirjasuomen ja suomen murteiden tutkija Martti Rapola (1891–1972) kokosi 1800-luvun kirjasuomesta laajan sanakokoelman. Tämän pohjalta koostettu tietokanta (Rapolan 1800-luvun sanasto) mahdollistaa kirjakieleen tulneiden sanojen tilastollisen tarkastelun myös nykysuomeen vakiintumatta jääneen sanaston osalta. Katsauksessa selvitetään, kuinka suuri osa aineistossa parhaiten edustettujen kirjoittajien sanojen ensiesiintymistä on vakiintunut nykysuomeen, miten nämä sanat on muodostettu ja millaisia eroja näin muotoutuvissa jakaumissa on havaittavissa. Pohdittavana on myös kunkin kirjoittajan iän, murretaustan ja kielellisen toiminnan mahdollinen vaikutus sanojen vakiintumiseen.

1 1800-luvun kirjasuomen sanaston kehityksestä

1800-luvulla suomen kielen sanasto kasvoi tuntuvasti. Vanhan kirjasuomen kaudella kirjakieleen omaksuttu sanasto ei enää riittänyt, kun sanastoa tarvittiin yhä uusille käytännön elämän, tieteen ja yhteiskunnan aloille. Uutta sanastoa saatiin kieleen sekä lainaamalla että muodostamalla uusia sanaliittoja, yhdyssanoja ja johdoksia. Sen sijaan on vaikea osoittaa, että kieleen olisi enää tullut kovin monia uusia yhdistämättömiä, johtamattomia tai lainaamattomia perussanoja, vaikka kirjakieleen saatiinkin jonkin verran uutta sanastoa ottamalla murre sanoja käyttöön uudessa merkityksessä (esim. alun perin ’jonoa’ tarkoittanut *juna*).

Sanoja lainattiin myös vieraista kielistä, etenkin ruotsista tai sen kautta. Lainasanat katsottiin kuitenkin ongelmallisiksi etenkin niille, jotka osasivat ainoastaan suomea. Jacob Judénin (1818: 5) ja Gustaf Renvallin (1840: II–III) kaltaiset vaikutusvaltaiset

kielenkehittäjät pelkäsivät liian runsaan vieraan kielen aineiden lainaamisen lopulta johtavan kielen omien ilmausten väistymiseen ja kyseenalaistavan suomen kielen kehityskelpoisuuden sivistyskieleksi. Elias Lönnrot (1847: III–IV) puolestaan korosti, että uusien sanojen omaksuminen olisi helpompaa, jos niillä olisi yhteys kielessä jo ennestään olevaan sanastoon. Lainoille pyrittiinkin kehittämään suomenkielisiä vastineita ennen kaikkea yhdistämällä tai johtamalla.

Yhdistämällä muodostetut ilmaukset voidaan jakaa erikseen kirjoitettuihin sanaliittoihin ja yhteen kirjoitettuihin yhdyssanoihin. 1800-luvun kirjasuomen näkökulmasta distinktio ei ole ongelmaton, sillä oikeinkirjoituksen normit olivat tältä osin vakiintumattomia: nykyään yhdyssanoina pidettyjä ilmauksia kirjoitettiin niin yhteen kuin erikseenkin, yhdysmerkillä tai ilman. Monet kielimiehet ja muut merkittävät suomeksi 1800-luvulla kirjoittaneet henkilöt suosittivat yhdysmerkin käyttöä joko kaikissa yhdyssanoissa tai huomattavasti useamman tyyppisissä tapauksissa kuin nykyään on tapana (ks. tarkemmin Häkkinen & Björkqvist 1991: 35–36; Nummila & Seppänen 2018: 18). Monia nykysuomessa hyvinkin produktiivisia yhdyssanatyyppejä ei kuitenkaan vielä 1800-luvulla tavattu, vaan näiden sijasta käytettiin erilaisia sanaliittoja (esim. *kansallinen henki* 'kansallishenki', *sivistynyt kansa* 'sivistyskansä', Rapola 1945: 132–134).

Yhdyssanojen muodostustavoissa oli paljon variaatiota, vaikka tätä ei aikakauden kieliopeissa yksityiskohtaisesti kuvattukaan. Genetiivialkuisia yhdyssanoja käytettiin nykyistä enemmän, samaten muilla sijoilla alkavia yhdyssanoja. Jälkimmäisiä Renvall piti vieraiden kielten mallien mukaisina, ja myös genetiivialkuisia yhdyssanoja hän epäili osin vierasperäisiksi. Renvall (1840: 29–30) suosittikin käyttöön lähinnä vain nominatiivialkuisia yhdyssanoja. Myöhemmät kielioipintekijät seurasivat tätä kantaa, ja genetiivialkuisuus alkoi väistyä. August Ahlqvist (esim. 1872a: 38–40) korosti, että myös nominatiivialkuisuus saattoi olla ruotsin kielen mallin mukaista ja että genetiivi tulisi sallia *talonpoika*, *linnunlaulu* ja *viinanjuoja* -tyyppisissä yhdyssanoissa, joiden alkuosa ilmaisi omistajaa, toiminnan subjektia tai objektia. Nominatiivialkuisiksi jo vakiintuneita sanoja ei Ahlqvistkaan halunnut enää muuttaa, eikä nominatiivi- ja genetiivi-alkuisten yhdyssanojen distinktiota enää saatu täysin selväpiirteiseksi. (Häkkinen & Björkqvist 1991: 33–34.) Suuri osa yhdyssanoista ja sanaliitoista voidaan katsoa lähinnä ruotsin kielen mallin pohjalta muodostetuiksi käänöslainoiksi, vaikka vanhastaan ai-noastaan yhdysverbejä on pyritty tämän takia välttelemään (Häkkinen 1994: 415).

Eniten huomiota sai sanojen johtaminen, jota kieliopeissa pyrittiin kuvaamaan johdoksittain. 1800-luvulla luotiin johtamalla tuhansia uusia sanoja, joista useimmat eivät kuitenkaan vakiintuneet. Suosituimmiksi muodostuivat merkitykseltään laaja-alaisimmat johtimet (etenkin *-e*, *-inen*, *-Us*, *-UUs*), mutta kirjakieleen pyrittiin luomaan uusia sanoja myös hyvinkin harvinaisilla, usein murteista löydetyillä ja joskus muista kielistä lainatuilla johtimilla (ks. Nummila 2019). Sanojen johtosuhteisiin ja johdosten produktiivisuutta rajoittaviin tekijöihin ei osattu aina kiinnittää huomiota, koska johto-opin tuntemus oli vielä puutteellista.

Etenkin Lönnrot pyrki muodostamaan mahdollisimman paljon johdoksia (Pitkänen 2008: 132–134), mutta jo Ahlqvistin (esim. 1872b: 73) mielestä virheellisesti muodostetuista tai tarpeettomista johdoksista oli kielelle vain haittaa. Myös E. N. Setälän (1894: 35–38) mielestä uusien johdosten tuli mahdollisimman pitkälle mukau-

tua aiempien malliin ja olla tarpeen vaatimia. 1800-luvun loppuun mennessä kirjasuomeen oli jo omaksuttu valtavan paljon uutta sanastoa, ja kirjakielen vakiintumisen myötä uudissanoillekin alettiin asettaa entistä suurempia vaatimuksia.

2 Martti Rapolan sanakokoelmaan perustuva tietokanta sanaston vakiintumisen tutkimusaineistona

Kirjasuomen sanaston kehitystä on selvitetty ennen kaikkea kieleen vakiintuneen sanaston osalta. Perusteokseksi muodostui vuosikymmeniksi Rapolan (1960) laatima valikoima *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö-Koskiseen*, johon on koottu nykysuomeen vakiintuneen sanaston ensiesiintymätietoja. Myöhemmin Raimo Jusila (1998) on tarkentanut nykysuomeen säilyneen vanhan kirjasuomen sanaston ikätietoja laajassa kartoituksessaan *Vanhat sanat*. 1800-luvulla kieleen tulleita sanoja ei ole kuitenkaan koskaan kokonaisuudessaan selvitetty. Ainoastaan sanaston eräistä osaluista on julkaistu kattavia monografioita (Metsikkö 1951; Horila 1967; Laine 2007; Pitkänen 2008), ja näistäkin puolet keskittyy tietyn kirjoittajan sanoihin.

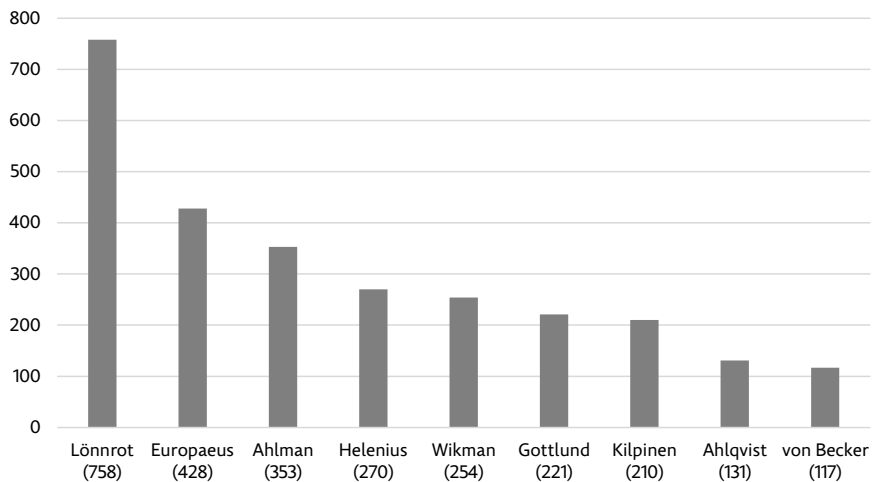
Rapolan (1960) julkaisema valikoima hyödyntää vain osaa hänen 1930–1950-luvuilla kokoamastaan laajasta aineistosta. Tämän noin 44 000 sanalippua käsittävän kokoelman lähteinä on ennen kaikkea 1800-luvulla julkaistuja kirjoja, lehtiä ja sanakirjoja. Rapola hyödynsi kokoamaansa aineistoa monissa artikkeleissaan, joita hän laati käsitteistä, sanaryhmistä ja yksittäisistä sanoista, mutta kokoelmasta avautuvaa kokonaiskuvaa hän hahmotteli lähinnä vain sanarakenteiden tiivistymistä tarkastelevassa artikkelissaan (Rapola 1945). Tämäkin kertoo Rapolan olleen kiinnostunut lähinnä johtamalla ja yhdistämällä muodostetusta sanastosta. Lainasanojen määrää kokoelmassa voikin pitää oudon pienenä (ks. Rahko 2005). (Rapolan sanakokoelmasta ks. Lauerma 2018a, sen lainasanoista Lauerma 2018b.)

Lähdekritiikin kannalta Rapolan aineisto ei ole ongelmaton. Rapolan poiminnot eivät nimittäin kata varhaisnykysuomea (noin v. 1810/1820–1880/1890) tasaisesti vaan harvenevat vuosisadan loppua kohti tultaessa. Kokoelmaan sanastettujen teosten määrä on suuri (ainakin 856), mutta myös sanastuksen kattavuudessa on suuria eroja. Oman ongelmansa aiheuttaa jo se, että Rapola on poiminut materiaalia paitsi 1800-luvulla julkaistusta kirjallisuudesta myös sanakirjoista, jotka antavat kielen sanastosta yksittäisiä teoksia systemaattisemman kuvan. Erityyppiset lähteet kuitenkin myös täydentävät toisiaan, ja toisin kuin nykyisin, myös sanakirjoihin sisältyi tuolloin vain ehdotuksiksi jääneitä sanoja, joita Rapola on poiminut jäljittäessään nykysuomen sanojen ensiesiintymiä. Painotuksistaan ja puutteistaan huolimatta aineiston voikin kokonaisuudessaan katsoa tarjoavan pääpiirteittäisen kuvan 1800-luvun sanaston kehittymisestä (ks. Rapolan sanaston lähdepohjasta Lauerma 2018a: 260–267). Erityisen arvokkaana voi pitää kokoelman avaamaa näkökulmaa käytöstä pois jääneeseen sanastoon. Tämän tarkastelu auttaa näkemään, millaiset kirjakielen sananmuodostuskeinot ovat jääneet käyttöön tai muuttuneet yhä suosittumiksi, millaiset taas harvinaistuneet tai kokonaan väistyneet.

Kotimaisten kielten keskuksessa vuosina 2014–2019 laadittu tietokanta pyrkii valottamaan Rapolan kokoamaa aineistoa nimenomaan 1800-luvulla tapahtuneen kehi-

tyksen osalta. Tietokannaksi toimitetussa aineistossa on tietoja 1070:stä 1800-luvulla nykysuomalaiseksi ilmaukseksi vakiintuneesta sanasta ja niiden kanssa kilpailleista varianteista, joista on kaikkiaan 5 600 erilaista sanatietoa. Osa sanoista on tietoisesti muodostettuja uudissanoja, osa on peräisin murteista tai lainattu muista kielistä. Nykysuomeen vakiintuneina ilmauksina on pidetty Rapolan sanastonsa haku-muodoiksi valitsemia ilmauksia (mahdolliset pienet ortografiset erot sivuuttaen). Vakiintuneen ilmauksen (esim. *aate*) lisäksi tietokannassa ovat siis mukana myös myöhemmin väistyneet variantit (kuten *ajatelmakaava* ja *kaave*). Jo vanhan kirjasuomen kaudella vakiintuneet tarkoitteiden nimitykset on jätetty pois, samaten vasta 1900-luvulla tulleet, joten sellaisia sanoja kuin esimerkiksi *aapinen*, *holhooja* ja *kansanedustaja* ei tietokantaan sisälly. Vain yhden esiintymän varassa olevat tiedot on useimmiten sekundaarilähteisiin pohjautuvina ja vaillinaisesti merkittynä jätetty pois. (Ks. Rapolan 1800-luvun sanasto, etusivu.)

Vakiintuneisuuden kannalta erityisen mielenkiintoisia ovat tunnettujen kielenkehittäjien kirjakieleen tuomat sanat. Kuviossa 1 esitetyiltä yhdeksältä henkilöltä on kaikilta aineistoa yli sadan esiintymän verran, toisin kuin muilta Rapolan aineistossa nimetyiltä kirjoittajilta.¹

Kuvio 1.
Tietokannan yhdeksän yleisimmän kirjoittajan sanojen ensiesiintymien määrät.

Kuviossa 1 esiteltyjen henkilöiden julkaisuista peräisin olevat sanat muodostavat lähes puolet koko tietokannan sisältämästä sana-aineksesta (2742/5600 eli 49,0 %). Rapola on poiminut 1800-luvun kirjakielen keskeisiltä henkilöiltä enemmän materiaalia kuin muilta ja useimmiten myös suuremmasta määrästä lähteitä. (Lauerma 2018a: 265–

1. Julkaistusta tietokannasta poiketen eräitä frekvenssejä on selvyyden vuoksi yhdistelty, jotta tiettyihin yhteisjulkaisuihin (Ahlman & Forsman 1885; Lönnrot & Caján 1839) sisältyvät sanat näkyisivät oikean tekijän kohdalla. Kirjoittajien järjestykseen tällä ei ole ollut vaikutusta.

266.) Aineiston pohjalta on siksi mahdollista arvioida heidän käyttämänsä sanaston tyyppillisiä piirteitä ja niiden eroja. Pyrin saamaan vastauksia seuraaviin kysymyksiin:

- Kuinka suuri osuus kunkin tarkasteltavana olevan kirjoittajan sanojen esiintymistä on vakiintunut?
- Kuinka suuri osuus näistä ilmauksista on johdoksia, yhdyssanoja, sanaliittoja, lainasanoja ja perussanoja?
- Millaisia eroja vakiintumatta jääneiden ilmausten jakaumassa on havaittavissa eri kirjoittajien välillä?
- Onko näiden ilmausten rakenteessa piirteitä, jotka tekevät vakiintumattomuuden ymmärrettäväksi?
- Miten kirjoittajan murretaustan, iän ja kielellisen toiminnan luonteen voi katsoa vaikuttaneen siihen, kuinka suuri osa hänen kirjakieleen ensimmäisen kerran tuomistaan ilmauksista on säilynyt?

3 Yhdeksän kirjoittajan sanaston tarkastelu

Tässä luvussa esittelen kunkin kirjoittajan sanaston siten, että aloitan niistä, joiden sanoista kaikkein suurin osa on väistynyt, ja lopetan kirjoittajiin, joilta on omaksuttu nykysuomeen suhteellisesti suurin osuus. Tässä järjestyksessä lueteltuna kirjoittajat ovat Helenius (vakiintuneita sanoja 12/270), Gottlund (20/221), Ahlqvist (21/131), Wikman (47/254), Lönnrot (158/758), Europaeus (101/428), Kilpinen (58/210), von Becker (33/117) ja Ahlman (121/353).

3.1 Carl Helenius

Varsinais-Suomessa Yläneellä syntynyt ja Pöytyällä kuollut Carl Helenius (1784–1855) opiskeli Turussa ja toimi maakunnassa erilaisissa pappisviroissa, vuodesta 1824 Pöytyän kirkkoherrana. Hän julkaisi hengellisiä ja maallisia arkkirunoja sekä virsi-suomennoksia. Helenius kutsuttiin jäseneksi virsikirjan uudistamista valmistelleeseen komiteaan vuonna 1828, mutta tämän työn tuloksena vuonna 1836 ilmestyneeseen *Uusia virsiä* -kokoelmaan hänen ehdotuksiaan huolittiin vain vähän. Helenius julkaisikin vuotta myöhemmin oman virsikirjaehdotuksensa. (Ks. esim. Hallio 1929.)

Kirjasuomen historiaan Helenius on jäänyt yltiökonservatiivina, joka loppuun saakka vastusti luopumista vanhan kirjasuomen ortografisista käytänteistä, kuten pitkien vokaalien merkitsemisestä yhdellä vokaalimerkillä, *ks*-yhtymän kirjoittamisesta *x*:llä tai soinnittomien klusiilien *mb*-, *nd*-, *ld*- ja *ng*-tyyppisestä merkintätavasta naaalien ja *l*:n jäljessä; *tz*-merkinnästä hän siirtyi lopulta pelkän *z*-kirjaimen käyttöön (Penttilä 1931: 109–110; Rapola 1933: 75–76, 79, 82, 95). Näitä ortografisia periaatteita Helenius noudatti päätyössään *Suomalainen ja Ruozalainen Sana-Kirja* (1838). Varsinkin tämän teoksen ruotsalais-suomalaisessa jälkiosassa on hänen luomiaan uudisasanoja (Rapola 1960: 102).

Rapolan tietokannassa on 270 sanaa, joita Heleniuksen sanakirjassa käytetään ensi kertaa. Nykysuomeen vakiintuneita näistä on vain 12 (4,4 %), joista puolet (6/12) on

johdettuja (esim. *uteljas* 'utelias'). Heleniuksen koko aineistosta johdokset muodostavat selvästi alle puolet (115/270 eli 42,6 %), ja valtaosa näistä on jäänyt vakiintumatta. Tätä kuvastaa se, etteivät edes koko aineiston näkökulmasta tavallisilla johtimilla muodostetut johdokset ole päätyneet käyttöön (esim. *jätkytys* 'näytelmä' s.v. *Skådespel*; *kielukainen* 'kaunopuheinen', *mujeh* 'happo'), saati sitten harvinaisemmilla johtimilla muodostetut (esim. *piirikka* 'ympyrä', *vaihas* 'säikeistö' s.v. *Strof*).

Nyky-suomeen vakiintuneista sanoista puolet on yhdyssanoja (6/12). Kaikki vakiintuneet koostuvat kahdesta sanasta (esim. *ize-rakas* 'itserakas' s.v. *Egenkär*), eikä genetiivialkuisia ole kuin yksi (*ruan-sulatus* 'ruoansulatus' s.v. *Matsmältning*). Koko aineistossa on yhdyssanoja hiukan enemmän kuin johdoksia (117/270 eli 43,3 %, näistä genetiivialkuisia 25/117 eli 21,4 %). Vakiintumattomiin sisältyy yksi neljästä sanasta muodostettu (*maan-pallon-keski-piiru* 'päiväntasaaja' s.v. *Aeqvator*) ja neljä kolmesta sanasta koostuvaa (esim. *lämmin-poldeh-tauti* 'kuumetauti' s.v. *Feber*). Kahdesta sanasta muodostetuista yksi on inessiivialkuinen (*edesä-lukeminen* 'luento' s.v. *Föreläsning*) ja seitsemän illatiivialkuista (esim. *uskoon-käändynyt* 'käännynnäinen' s.v. *Proselyt*; *izeen-rakas*, *izeensä-rakas*, 'itserakas'; *itsekäs* s.v. *Sjelf-kär*, *Sjelfvisk*).

Vakiintumattomissa sanoissa on myös sanaliittoja (18/270). Nämä alkavat yleensä joko genetiivimääritteellä (esim. *maan-suuruden-mittaus tieto* 'mittausoppi', s.v. *Geometri*; *vanhuuden jättö* 'muinaisjäänös', s.v. *Fornlemling*) tai adjektiivimääritteellä (esim. *yhteinen kansa* 'yleisö' s.v. *Publiken*; *äänellinen pokstavi* 'ääntiö', s.v. *Vokal*). Deverbaaleilla johdoksilla ja verbeillä voi olla myös paikallissija- tai instruktiivimääritteitä (esim. *vastaan sanoja* 'vastaväittäjä', s.v. *Opponent*; *kazoa ylön* 'halveksia, katsoa ylen'). Lainoja on vain vähän (8/270), ja ne ovat kaikki ruotsista tulleita. Jonkin verran enemmän (12/270) Helenius on käyttänyt uusien käsitteiden ilmaisuun perussanoja (esim. *linna* 'linnoitus', *napa* 'keskipiste'), joukossa joitain todennäköisiä takaperoisjohdoksia (esim. *nyky* 'nyky aika').

Vain Varsinais-Suomessa toimineen Heleniuksen sanoista hyvin harvat ovat vakiintuneet. Sanakirjansa hän julkaisi omakustanteena, eikä sen sisältämällä uusilla sanoilla ollut kovin hyviä yleistymismahdollisuuksia, vaikka Helenius olisikin käyttänyt joitain jo aiemmissa töissään.

3.2 Carl Axel Gottlund

Carl Axel Gottlund (1796–1875) syntyi Ruotsinpyhtäällä äitinsä puolelta ruotsinkieliseen sukuun. Perhe muutti vuonna 1805 Kymenlaaksosta Etelä-Savoon Juvalle. Siellä Gottlundin ”isänkieleksi” muotoutui savon murre, johon hän perehtyi myös kansanrunouden keruissaan, vaikka koulu vei hänet Porvooseen ja yliopisto ensin Turkuun ja lopulta Uppsalaan. Ruotsissa Gottlund julkaisi vuosina 1828–1832 sisällöltään valistushenkisen *Otava*-antologian. Suomeen palattuaan hän sai vuonna 1839 yliopistosta suomen kielen lehtorin viran, jota hän hoiti kuolemaansa saakka. (Ks. esim. Pulkkinen 2004.)

Gottlund käytti itse hyvin savolaisväritteistä kieltä, sillä hänen mielestään jokaisen tulisi kirjoittaa oman murteensa pohjalta; yhtenäisen kirjakielen muotoutumisen hän katsoi tapahtuvan vasta tulevaisuudessa (Heikinheimo 1933: 356–362). Gottlundin

näkemyksiin suhtauduttiin etupäässä torjuvasti, ja hän jäi paitsioon kirjakielen kehittämisen valtavirrasta ja tiedeyhteisöstä (Ritakari 1937).

Tietokannassa on 221 sanaa, joita Gottlund on julkaisuissaan käyttänyt ensi kertaa. Vakiintuneita näistä on 20 (9,1 %). Näistä kolme neljännestä (15/20) on johdoksia (esim. *kirjasto*, Gottlund 1828a: XXXV; *suomentaa*, mts. XLI; *ungerilainen* 'unkarilainen', mts. XLIX). Gottlundin koko aineistossakin johdoksia on enemmistö (122/221 eli 55,2 %). Valtaosa hänen hyvinkin tavallisilla johtimilla muodostamista sanoista on jäänyt vakiintumatta (huom. esim. *Us*-johdokset, kuten *hoksaus* 'havainto', Gottlund 1828b: XIV). Lähes viidennes on *mUs*-johdoksia (25/122, esim. *salamus* 'mytologia', Gottlund 1828a: XI), joista ei ole vakiintunut yksikään. Vanhassa kirjasuomessa *mUs*-johdokset olivat tavallisia, mutta niitä käytettiin lähes yksinomaan nominatiivissa ja ne ovat korvautuneet myöhemmin muilla teonnimijohdoksilla (Kiuru 1988). Gottlund on käyttänyt joitain harvinaisempiakin johtimia (esim. *estele* 'veruke', Gottlund 1828a: I; *tietyri* 'tiedemies', mts. 331), mutta näistä lähinnä vain *tAr*-johdoksia on vakiintunut (esim. *kuninkatar* 'kuningatar', mts. 204).

Vakiintuneita yhdyssanoja on vain neljä, kaikki kahdesta sanasta koostuvia ja nominatiivialkuisia (esim. *huutokauppa*, Gottlund 1828a: 364), vaikka yhdyssanoja on kaikkiaan lähes 39 % (86/221). Näistä yli kolmannes (31/86) on genetiivialkuisia, joukossa muutamia nominatiivialkuisiksi vakiintuneita sanoja (esim. *kielenvirhe* 'kielivirhe', Gottlund 1832: 242; *kirjan-kieli* 'kirjakieli', 1828b: I; *opin-laitos* 'oppilaitos', 1828a: XLIII). Kolmesta sanasta koostuvia yhdyssanoja on sen sijaan vain pari (*eriuskon-noutamus* 'uskonlahko', Gottlund 1828b: 49; *talon-toimitus-kunta* 'talousseura', mts. 80), samaten muilla sijoilla kuin nominatiivilla tai genetiivillä alkavia (*peälletarjoja* 'tilaaja', Gottlund 1828a: 19).

Vakiintumattomia sanaliittoja on koko aineistossa vain viisi (esim. *kirjan paja* 'kirjapaino', Gottlund 1821 nimiölehti; *sisällensä pitää* 'sisältää', 1828a: 19). Gottlundin harvat lainasanat ovat jääneet etupäässä vakiintumatta (paitsi *episodi*, Gottlund 1832: 234), samaten perussanat (*nenä* 'kirjain', Gottlund 1828a: 269; *raaka* 'sivistymätön', 1817).

Ainoastaan pieni osa Gottlundin kaikista sanoista on vakiintunut, sillä hän ei maltanut olla esittämättä uusia muotoja kieleen jo vakiintuneille sanoille ja hänen omien ehdotustensakin asu saattoi vaihdella (Kuittinen 1920: 74–75). Myös *mUs*-johdosten ja genetiivialkuisien yhdyssanojen suosiminen pienentää vakiintumien määrää. Lauri Hakulinen (1979: 445) on luonnehtinut Gottlundin sanoja ”outo- ja kömpelö-rakenteisiksi”, mutta niiden harvinaistumiseen on voinut vaikuttaa myös Gottlundin lukijakunnan pieneneminen ja oman suomenkielisen tuotannon hiipuminen.

3.3 August Ahlqvist

Kuopiossa varttunut August Ahlqvist (1826–1889) perusti opiskelutovereittensa kanssa *Suometar*-lehden vuonna 1847 ja laati nuoresta pitäen myös lukuisia käännöksiä. Hänestä tuli paitsi kielentutkija ja kaukaistenkin sukukielten parissa kenttätöitä tehnyt tutkimusmatkailija myös runoilija, kirjallisuudentutkija ja kriitikko. Suomen kielen ja kirjallisuuden professorina hän toimi vuosina 1863–1888, yliopiston rehtorina 1884–1887. Ahlqvist toimitti *Kieletär*-lehteä (1871–1875) ja julkaisi vuonna 1877 nominien taivutusta ja johtoa käsittelevän teoksen *Suomen kielen rakennus*. (Ks. esim. Riikonen 2000.)

Ahlqvistin mielestä uutta sanastoa tuli omaksua kieleen maltillisesti (ks. Kohtamäki 1956: 132–133). Tietokannassa on vain 131 Ahlqvistin julkaisuissa ensi kerran käytettyä sanaa. Vakiintuneita näistä on 21 (16,0 %), joista johdoksia on hieman vajaa puolet (9/21, esim. *käytännöllinen*, Ahlqvist 1855: 10; *puolue*, Smtr 1848 n:o 41: 3). Ahlqvistin koko aineiston johdoksista (49/131) vakiintumatta on jäänyt siis suurin osa (40/49). Kokonaan vakiintumatta on jäänyt niin tavallisilla johtimilla muodostettuja sanoja (esim. *runoaja* 'runoilija', Smtr 1847 n:o 11; *taidokas* 'taiteilija', Ahlqvist 1845: 14) kuin harvinaisemminkin johdettuja (esim. *hämmeikki* 'hämminke', Ahlqvist 1845: 8; *lahkio* 'puolue', Kieletär 1871 n:o 1: III).

Yhdyssanoja on vakiintumisissa hieman enemmän kuin johdoksia (11/21). Kaikki vakiintuneet yhdyssanat ovat vain kahdesta sanasta muodostettuja ja enimmäkseen nominatiivialkuisia (esim. *aurinkokunta*, Ahlqvist 1844: 5); genetiivialkuisia on vain kolme (*lainsäädäntö*, Ahlqvist 1845: 29; *puheenjohtaja*, 1864: 229; *päiväntasaaja*, 1844: 8). Ahlqvistin koko aineistossa yhdyssanoja (69/131) on selvästi enemmän kuin johdoksia, mutta hieman suurempi osuus yhdyssanoista on jäänyt vakiintumatta (58/69). Muutamasta näistä koostuvat kolmesta sanasta (*kivipiirre-paino* 'kivipaino', Ahlqvist 1855: 6; *pysäyspaikankaitsija* 'asemapäällikkö', 1864: 231; *vapavalta* 'tasavalta' 1845: 36) tai ovat muillakin kuin kieliopillisilla sijoilla alkavia (*vastaanväittäjä* 'vastaväittäjä', Kieletär 1872 vihko 4: 71; *yhteen-menevä* 'yhdenmukainen', Ahlqvist 1856: 230; *sisällensä-pitää* 'sisältää', 1845: 35; *edeltäluulo* 'ennakkoluulo', 1887: 136; *yksinkaupitseminen* 'yksinoikeus', 1847), mutta genetiivialkuisuus on harvinaisempaa kuin nykyisin (vrt. esim. *kuvahakkaaja* 'kuvanveistäjä', Ahlqvist 1845: 20; *kirjevaihto* 'kirjeenvaihto', Mhl 1862: 24). Ahlqvist piti tosin itsekin liiallista nominatiivin käyttöä ruotsin mallin mukaisena ja siksi vältettävänä piirteenä (ks. Kohtamäki 1956: 126–129).

Ahlqvist on käyttänyt monista myöhemmin yhdyssanoiksi tai johdoksiksi muuttuneista ilmauksista etenkin *inen*-adjektiivien määrittämiä sanaliittoja (esim. *aapisellinen järjestys* 'aakkosjärjestys', Mhl 1861: 26; *kiintonainen tähti* 'kiintotähti', Ahlqvist 1844: 4; *liikkuvainen tähti* 'kiertotähti', mts. 5). Kaikki (10/131) ovat jääneet vakiintumatta. Muutamasta lainasanasta (3/131) on vakiintunut vain *balladi* (Ahlqvist 1855: 107), perussanoista (*kaava* 'suunnitelma', Ahlqvist 1856: 215) ei yksikään.

Nuoruusvuosiensa jälkeen Ahlqvist keskittyi toisaalta runoihin, toisaalta (osin muilla kielillä julkaistuihin) tutkimuksiinsa, joiden lukijakunta ei voinut olla valtavan suuri. Tässä valossa ei ole yllättävää, ettei hän saanut omista johdoksistaan kovin monta vakiintumaan. Hän ei myöskään vältellyt myöhemmin laajasti väistyneitä adjektiivimääritteisiä sanaliittoja ja pitkiä tai muilla kuin kieliopillisilla sijoilla alkavia yhdyssanatyyppejä. Kaikki tämä on etäännyttänyt hänen sanastoaan nykysuomesta, vaikka Ahlqvistin sanoja on edelleen käytössä etenkin virkakielessä (ks. Kohtamäki 1956: 133–133) sekä kirjallisuustieteessä ja maantieteessä (ks. Laine 2007: 369–370).

3.4 Anders Wikman

Anders Wikman (1788–1876) syntyi Marttilassa Varsinais-Suomessa, kävi koulua Helsingissä ja opiskeli Turun yliopistossa. Valmistuttuaan papiksi vuonna 1812 hän toimi ensin sijaisena kotipitäjässään, kunnes sai nimityksen Längelmäen ja Kuoreveden

viralliseksi pitäjänapulaiseksi vuonna 1825. Siellä hän toimi kuolemaansa saakka, muutamia viimeisiä vuotensa kappalaiseksi ylenneenä. (Ks. Rapola 1956: 15–22.)

Jo Marttilan-vuosinaan Wikman oli alkanut koota materiaalia ruotsalais-suomalaisista sanakirjista varten. Sanakirjan varsinaisen käsikirjoituksen hän kirjoitti puhtaaksi vuosina 1825–1829 mutta täydenteli sitä vielä vuoteen 1842 asti. Vuonna 1847 Wikman näytti työtään Elias Lönnrotille, johon se teki vaikutuksen. Erinäisten sekaannusten jälkeen käsikirjoitus saatiin vasta Wikmanin kuoltua 1876 arvioitavaksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan, mutta aika oli jo ajanut teoksen sisällön ohi, eikä työtä enää julkaistu. (Rapola 1956: 5–6, 9–14, 153–156.)

Tietokannassa on kaikkiaan 254 Wikmanin (1829/1842) sanakirjassaan käyttämää sanaa. Vakiintuneita näistä on 47 (18,5 %), joista johdoksia on noin kolmannes (17/47, esim. *aakkonen*, s.v. *Abc*; *jalkine*, s.v. *Fotplagg*; *somistaa*, s.v. *Hyfsa*). Lähes kaksi kolmasosaa johdoksista (38/55) on jäänyt vakiintumatta (esim. *nelykkä* 'neliö', s.v. *Quadrat*; *tietane* 'kauppatuttava', s.v. *Kund*). Vain Wikmanilla tavattavia ovat s-loppuisiksi täydennetyt adjektiivijohdot *luondevas* 'luonteva' (s.v. *Behändig*) ja *ruokasas* 'ruokaisa' (s.v. *Närande*; ks. Rapola 1956: 33).

Suurin osa vakiintuneista muodoista on yhdyssanoja (27/47). Kaikki vakiintuneet ovat vain kahdesta sanasta koostuvia ja enimmäkseen nominatiivialkuisia (esim. *asiakirja*, s.v. *Act*; *jalokivi*, s.v. *Juvel*; *naisväki*, s.v. *Qvinfolk*; *pystysuora*, s.v. *Lodrat*); genetiivialkuisia on noin viidennes (esim. *kunnianhimo*, s.v. *Ambition*; *äänenpaino*, s.v. *Accent*). Wikmanin koko aineistossakin on yhdyssanoja (163) selvästi enemmän kuin johdoksia (55). Vakiintumattomien joukossa on myös neljästä sanasta muodostuva yhdyssana (*perustuskäsikirjainkammio* 'arkisto', s.v. *Archiv*) ja yhdeksän kolmesta sanasta koostuvaa (esim. *kattelus-näön-toimittaja* 'näyttelijä', s.v. *Actor*; *loppuyhteensoindo* 'loppusointu', s.v. *Slutrim*). Genetiivialkuisien yhdyssanojen määrä ei ole poikkeuksellinen (20,3 %), ja myös muilla kuin kieliopillisilla sijoilla alkavia yhdyssanoja tavataan (15 eli 9,2 %). Nämä ovat etenkin illatiivialkuisia (*itseensäluottavamus* 'itserakkaus', s.v. *Sjelfkärlek*, 1842; *kokoonräknäminen* ~ *kokoonräknäys* ~ *yhteenlaskeminen* ~ *yhteenräknäys* ~ *kokoonrastimus* ~ *yhteenrastimus* 'yhteenlasku', s.v. *Addition*, kaksi viimeistä vasta 1842) tai *ylitse*-alkuisia (esim. *ylitsepano* ~ *ylitsemuutos* 'käännös', s.v. *Öfversättning*).

Aineistossa on myös paljon sanaliittoja (26/254), joista on jäljellä vain myöhemmin yhdyssanaksi kehittynyt *vivalda pano* 'viraltapano', s.v. *Afsättning*). Myös muiden sijojen kuin nominatiivin ja genetiivin varaan rakentuvat ilmaukset ovat tavallisia ja joskus hyvinkin pitkiä (esim. *itsestänsä oppinut* ~ *ilman kouluta oppinut* 'itseoppinut', s.v. *Autodidakt*).

Lainojen määrä on vähäinen (8/254, huom. kuitenkin esim. *ananassi* 'ananas', s.v. *Ananas* ja *portretti* 'muotokuva', s.v. *Porträtt*). Perussanoiksi luokittevat murre sanat *jama* 'jana' (s.v. *Linie*) ja *horma* 'laskos' (s.v. *Slag*, Rapolan mukaan vasta 1842) eivät kirjakielen koskaan vakiintuneet.

Wikmanin aineistoa etäännyttävät nykysuomesta etenkin murteelliset sanat ja pitkät yhdistetyt ilmaukset. Vaikka hänen sanakirjakäsikirjoitustaan ei ole mainittu lähteenä edes Lönnrotin sanakirjan lisävihossa (Rapola 1956: 14), monia hänen sanojaan tuli julki Lönnrotin töiden kautta.

3.5 Elias Lönnrot

Sammatissa Uudellamaalla kasvanut Elias Lönnrot (1802–1884) kävi koulunsa ja yliopistonsa enimmäkseen Turussa ja Helsingissä. Vuonna 1833 hän siirtyi piirilääkäriksi Kajaaniin. Jo varhain perinteen keräämisen aloittanut Lönnrot julkaisi kansanrunojen pohjalta laatimansa *Kalevala*-eepoksen vuonna 1835; omaa *Mehiläinen*-lehteään hän toimitti vuosina 1836–1837 ja 1839–1840. Lönnrot kehitti lääketieteen, oikeustieteen ja varsinkin kasvitieteen kieltä. Suomen kielen professorina hän toimi vuosina 1854–1862. Eläkevuosinaan Lönnrot uudisti virsikirjaa, ja hän julkaisi vuosina 1866–1880 laajan suomalais-ruotsalaisen sanakirjan. (Ks. esim. Majamaa 1997.)

Koko tietokannan aineistosta on Lönnrotin nimissä olevia ensiesiintymiä enemmän kuin kenenkään toisen. Vakiintuneitakin sanoja on paljon, mutta näiden suhteellinen osuus ei ole kovin suuri (158/758, säilymiä siis 20,8 %). Näistä suurin osa (94/158 eli 59,5 %) on johdoksia (esim. *aakkosellinen*, Lönnrot 1886; *harvinainen*, 1851 s.v. *рѣдкий*; *jäljennös*, 1863: 251; *kasvisto*, 1860 nimeke; *kotiutua*, 1836; *loitsu*, 1874; *luotto*, 1847 s.v. *Förtröstan*; *muistelma*, 1836 nimeke; *muste*, 1836: 32; *onnistua*, 1835, jälkiosa s. 171; *päiväys*, 1880; *syöttäjä*, 1851 s.v. *обнужитель*). Lönnrotin kaikista sanoistakin johdoksia on lähes puolet, joten näistä vain neljännes (24,9 %) on vakiintunut.

Lönnrotin *ntO*-johdokset ovat jääneet enimmäkseen vakiintumatta (esim. *rakento* 'rakenne', Mhl 1836 n:o 3: 6), samaten monet *mA*-johdokset (esim. *liekitsemä* 'sähkö', Mhl 1837 n:o 8: 9); *mUs*-johdoksia on aineistossa vain kaksi (esim. *päälimys* 'päällikkö', Lönnrot 1863: 252). Aineistossa on vain vakiintumattomia *kAs*-johdoksia (*erokas* 'erakko', Lönnrot 1851 s.v. *отшельник*; *kerakas* 'kerake', 1847: 47 s.v. *Konsonant*), eikä ainoa *lA*-johdoskaan ole jäänyt käyttöön (*juomala* 'ravintola', Lönnrot 1847: 78 s.v. *Traktorställe*). Monista harvinaisista johdoksista ei ole lainkaan vakiintumia. Tällaisia ovat *iAs*- (esim. *harvias* 'harvinainen', Mhl 1837 n:o 8: 6), *iSA*- (*tehosa* 'tehokas', Lönnrot 1860: 322), *kkA*- (esim. *solukka* 'solu', Lönnrot 1860: 372), *lO*- (*itselö* 'yksilö', Lönnrot & Caján 1839: 10), *niekka*- (esim. *työniekka* 'käsityöläinen', Lönnrot 1836: 27), *nki*- (*hävinki* 'vararikko', Lönnrot 1847: 52 s.v. *Bankrutt*), *nkO*- (*selinko* 'aate', Lönnrot 1851 s.v. *удея*), *nnA*- (*kuninkaanna* 'kuningatar', Lönnrot 1847: 31 s.v. *Drottning*), *ttO*- (*vangitto* 'vankila', Lönnrot 1847: 77 s.v. *Fängelse*), *UstA*- (esim. *ohjusta* 'ohje', Lönnrot 1847: 135 s.v. *Rättesnöre*) ja *UU*-johdokset (esim. *tavuu* 'ortografia', Lönnrot 1835: XVIII). Vakiintumatta ovat jääneet myös monet partisiippiasuiset muodot (esim. *äännettävä* 'kerake', Lönnrot 1835: XXVI; *kuvattu* 'sivistynyt', 1851 s.v. *образованный*).

Yhdyssanoja on hieman vähemmän kuin johdoksia sekä Lönnrotin koko aineistossa (326/758 eli 43,0 %) että vakiintuneiden joukossa (59/158 eli 37,3 %). Kaikista yhdyssanoista vakiintuneita on vain 18,1 %. Lähes kaikki vakiintumat ovat kahdesta sanasta koostuvia, suurin osa myös nominatiivialkuisia (49/59, esim. *kansalliskieli*, Lönnrot 1886; *kevytmielinen*, 1835: XVI; *lauset-oppi* 'lauseoppi', 1847; *yleisinhimillinen*, 1880). Genetiivialkuisia on seitsemän (esim. *luonnontiede*, Lönnrot 1847: 45 s.v. *Naturkunnighet*); muilla sijoilla alkavia on vain muutamia (esim. *silmälläpito*, Lönnrot 1851 s.v. *присмотр*; *vastenmielinen*, mt. s.v. *противный*; *ylimääräinen*, 1863: 252).

Harva Lönnrotin vakiintumattomistakaan yhdyssanoista koostuu useammasta kuin kahdesta sanasta (huom. kuitenkin *neliskulma-ala* 'neliö', Mhl 1840: 77; *sijanimiliite*

'omistusliite', 1855: 278; *ukonvarokeino* 'ukkosenjohdatin', Mhl 1837 n:o 9: 7). Genetiivialkuisia yhdyssanoja Lönnrot on muodostellut verraten vähän (43/326 eli 13,2 %, esim. *kintuntaitin* 'taive', Lönnrot 1847: 2 s.v. *Knäveck*; *naamankuvaaja* 'taidemaalari', mts. 45 s.v. *Porträttmålare*; *vatsankäytös* ~ *vatsanteko* 'ruuansulatus', 1847: 2 s.v. *Matsmältning*). Myös muissa sijoissa kuin nominatiivissa tai genetiivissä olevat määriteosat ovat aineistossa harvinaisia (huom. kuitenkin *eteenlukea* 'luennoida', Lönnrot 1874; *vanhoillaanolo* 'vanhoillisuus', 1886).

Kaikkia muita tapausryhmiä on Lönnrotin koko aineistossa vain parin prosentin verran, vakiintumissa ainoastaan yksittäisiä tapauksia. Väistyneet sanaliitot (20/758 eli 2,6 %) on enimmäkseen muodostettu kahdesta sanasta. Lainasanoista (16/758 eli 2,1 %) on vakiintunut vain kaksi (*mytologia*, Lönnrot 1835: XIII; *romani* 'romaani', mts. XVII). Perussanoista (18/758 eli 2,4%) vakiintumia on myös vain kaksi (*saha*, Mhl 1837 n:o 1: 11; *sia* 'sijamuoto', Mhl 1836 n:o 3: 12), vaikka Lönnrot käytti tällaisia usein etenkin myöhemmin vakiintuneiden yhdyssanojen asemesta (esim. *polvi* 'runojalka', Lönnrot 1855: 271; *suunta* 'ilmansuunta', Mhl 1836 n:o 3: 6, rinnalla jo *ilmasuunta*, mts. 6–7).

Lönnrot piti johtamista kielen suurena rikkautena. Niinpä hän toisaalta muodosti uusia johdoksia hyvinkin harvinaisilla johtimilla niiden produktiivisuutta pohtimatta, toisaalta taas pyrki myöhemmin sanakirjassaan esittämään tietyt tavalliset johdokset mahdollisimman kattavasti, vaikka niistä ei olisikaan esiintymätietoja. (Pitkänen 2008: 132–133.) Tämän takia suuri osa hänen kirjoituksissaankin käyttämistä johdoista jäi vakiintumatta. Yhdyssanoja muodostaessaan Lönnrot enimmäkseen vältteli prepositioalkuisia tai kovin pitkiä muodosteita ja genetiivialkuisia sanoja. Myös vakiintumatta jääneet sanaliitot, lainat ja perussanat etäännyttävät hänen sanastoaan nykysuomesta.

3.6 Daniel Europaeus

Savitaipaleella Etelä-Karjalassa syntynyt Daniel Europaeus (1820–1884) kävi lukion Viipurissa ja opiskeli Helsingin yliopistossa, muttei koskaan suorittanut loppututkintoa. *Suomettaren* toimittaminen, monet suomennostyöt ja ennen kaikkea kansanrunojen keruu veivät hänen aikansa jo 1840-luvun jälkipuoliskolta lähtien. Tutkijana hän yritti selvittää kielitieteen keinoin etenkin suomalais-ugrialaisten kansojen historiaa. (Ks. esim. Timonen 2001.)

Europaeus oli Otto Meurmanin ja Lönnrotin kanssa tekemässä venäläis-ruotsalais-suomalaista sanakirjaa, joka Rapolan kokoelmassa on merkitty Lönnrotin (1851) nimiin. Pian tämän ilmestyttyä Europaeus (1853) julkaisi oman, aiempia paljon laajemman sanakirjansa *Svenskt-finskt handlexikon*. (Kalima 1927: 605–606; Lehikoinen 1998: 109–110.)

Tietokannassa on 428 sanaa, joita Europaeus on julkaisuissaan (valtaosin sanakirjassaan) käyttänyt ensi kertaa. Vakiintuneita näistä on vajaa neljännes (101/428 eli 23,6 %), joista hieman yli puolet (55/101) on johdoksia (sanakirjassa 1853 esim. *aavikko*, s.v. *Öken*; *johtaja*, s.v. *Direktör*; *kuvitella*, s.v. *Inbilla sig*; *muinaisuus*, s.v. *Forn-tid*; *osoite*, s.v. *Adress*; *puutteellinen*, s.v. *Bristfällig*; *säestää*, s.v. *Ackompanjera*; *vähemmistö*, s.v. *Minoritet*).

Vakiintumattomia Europaeuksen johdoksista on yli kaksi kolmannesta (129/184 eli 70,1 %). *mA-* ja etenkin *inen-*johdoksista poikkeuksellisen monet ovat jääneet vakiintumatta. Vakiintumia ei ole lainkaan *ke-*, *le-*, *minen-*, *mUs-*, *nA-*, *ne-*, *ntA-* ja *re-*johdoksissa (esim. *käähkänä* 'vankila', Europaeus 1853 s.v. *Fängelse*; *pesäke* 'solu', mt. s.v. *Cell*, Tillägg s. 720; *päättämys* 'mielipide', mt. s.v. *Opinion*; *pölkäre* 'kuutio', 1847: VI; *tasane* 'taso', Kallavesi 1845 n:o 4).

Europaeuksen yhdyssanoista on vakiintuneita on vajaa neljännes (43/192 eli 22,4 %). Vakiintuneista kaikki on muodostettu kahdesta sanasta. Näistä lähes kolme neljästä (33/43) on nominatiivialkuisia (esim. *eduskunta*, Europaeus 1853 s.v. *Representation*; *kaunokirjallisuus*, mt. s.v. *Vitterhet*; *väitös-kirja*, mt. s.v. *Disputation*); genetiivialkuisia on vajaa neljännes (7/43, esim. *vallan-kumous*, mt. s.v. *Revolution*). Instruktiivialkuisia on vain kolme (esim. *yksinvaltiat*, mt. s.v. *Monark*). Vakiintumattomistakin yhdyssanoista suurin osa on nominatiivialkuisia (123/149); genetiivialkuisia on vain kymmenesosa (15/149). Vielä vähemmän (11/149) on muilla sijoilla, kuten instruktiiivilla (esim. *suorinnurkkainen* 'kohtisuora', Europaeus 1847: VI), partitiivilla (esim. *yhtä-pitäminen* 'yhdenmukaisuus', 1853 s.v. *Öfverensstämmelse*), inessiivillä (*yhdessä-olo* 'yhdyselämä', mt. s.v. *Sammanvaro*), illatiivilla (esim. *toteen-näyte* 'todiste', 1853 s.v. *Argument*, *Bevis*) ja prolatiivilla (*lävitse-katsahus* ~ *ylitse-katsahus* 'yleiskatsaus', mt. s.v. *Öfverblick*) alkavia. Vakiintumattomissa on myös kolmesta sanasta koostuvia yhdyssanoja (esim. *opin-arvo-määrä* 'oppiarvo', mt. s.v. *Lärdomsgrad*).

Melkein kymmenesosa (38/428) Europaeuksen ensiesiintymistä on sanaliittoja. Sanaliitoista niin genetiivialkuiset (*koulun laitos* 'koululaitos', Europaeus 1853 s.v. *Skolverk*) kuin adjektiivijä ja partisiippialkuisetkin (esim. *väärä usko* 'harhaoppi', mt. s.v. *Kätterer*; *vaativa syy* 'vaikutin', mt. s.v. *Bevekelsegrund*) ovat lähes kaikki väistyneet. Ainoastaan *ilman suunta* (mt. s.v. *Väderstreck*) ja *tarkoituksen mukainen* (mt. s.v. *Ändamålsenlig*) tavataan yhdyssanaksi kehittyneinä. Europaeuksen harvoista (8/428) lainasanoista mainittakoon *logika* 'logiikka' (Smtr 1850: 16). Spesifimpien ilmausten sijasta käytetyistä perussanoista (6/428, esim. *pesä* 'solu', Europaeus 1853 s.v. *Cell*) yksikään ei ole vakiintunut.

Myös Europaeus loi Lönnotin tavoin suuren osan sanoistaan sanakirjoja varten. Europaeus kuitenkin vältteli liiallista uudissanojen muodostamista, vaikka hän olikin teoreettisesti kiinnostunut johto-opista (Vaitinen 2003: 191–195). Juuri johdoksissaan Europaeus onnistui parhaiten, kun taas sanaliitot ja monet esimerkiksi ei-kieliopillisia sijoja sisältävät yhdyssanat erottavat Europaeuksen sanastoa nykysuomesta.

3.7 Volmar (Schildt-)Kilpinen

Kirjailijanimellään Kilpinen paremmin tunnettu Volmar Schildt (1810–1893) oppi Saarijärvellä syntyneenä suomea pienestä pitäen, vaikka hänen vanhempansa olivatkin ruotsinkielisiä. Koulunsa hän kävi Turussa, missä hän ennätti aloittaa myös yliopistopintonsa, mutta lääkäriksi hän valmistui Helsingin yliopistosta. Keski-Suomeen palttuaan Schildt toimi Jyväskylän piirilääkärinä lähes puoli vuosisataa. Tämän ohessa hän avusti useita suomenkielisiä lehtiä ja julkaisi pari vuotta omaa sanomalehteä nimeltä *Kansan Lehti*. (Ks. esim. Hirvonen 2006.)

Suomenkielistä sanastoa Kilpinen loi 1840-luvulta alkaen etenkin lähettämällä lehtiin suomalais-ruotsalaisia sanaluetteluita. Kilpinen toimi myös suomentajana. Omissa julkaisuissaan hän pyrki kehittämään suomen oikeinkirjoitusta merkitsemällä pitkät vokaalit ”venyккеiksi” kutsumiensa pituusmerkkien avulla, tosin vailla mainittavaa vastakaikua. (Ks. esim. Setälä 1921; Kuusi 1962: 205–242; Leskinen 1993.)

Kilpisen nimissä olevia ensiesiintymiä on aineistossa kaikkiaan 210. Näistä vakiintuneita on 58 (27,6 %), joista yli kolme neljäsosaa (45/58) on johdoksia (esim. *henkilö*, 1856: 81; *itsenäistyä*, Kilpinen 1847: 1; *kuvio*, Kallavesi 1845; *sairaala*, Smtr 1860: 31; *sisälteä* ’sisältää’, HMB 1835; *taide* ja *tiede*, HMB 1842 n:o 56; *yksityinen*, Kilpinen 1844a: 224; *yleisö*, Kanava 1845 n:o 20). Heikki Leskinen (1993: 59–60) on katsonut Kilpisen onnistuneen etenkin *e-*, *iO-*, *IA-* ja *stO-*johdoksissaan. Näistä muista kuin *stO-*johdoksista on aineistossani vakiintuneita vähintään puolet. Erityisesti on syytä mainita *llinen*-johdokset (esim. *suhteellinen*, HMB 1835).

Johdoksista yli puolet (70/128) on jäänyt vakiintumatta. Vakiintumattomien sanojen joukossa on Kilpiselle tyypillisiä *e-*johdoksia lähes saman verran kuin vakiintuneitakin (esim. *ilme* ’ilmiö’, Mhl 1837 n:o 8: 11; *keske* ’keskipiste’, Kilpinen 1847: 5; *ym-märre* ’käsite’, HMB 1842 n:o 56; *leve* ’leveysaste’, HMB 1842 n:o 56). *ke-*johdokset jäivät etupäässä vakiintumattomiksi (esim. *eroke* ’yhdyserkki’, Kilpinen 1856: 84), eikä Kilpisen esittämistä *le-* ja *te-*johdoksista vakiintunut yksikään (esim. *henkile* ’henkilö’, Valvoja 1881: 176; *päättöste* ’johtopäätös’, Valvoja 1882: 493; *tosite* ’vakaumus’, Kilpinen 1844a: 219). Tällaisten lisäksi Kilpinen on luonut myös muita johtosuhteiltaan erikoisia muotoja, kuten (*e*)*lma-*johtimisiksi hahmottuvia denominaalisia johdoksia (esim. *järjelmä* ’johtopäätös’, HMB 1842 n:o 56; *kolmelma* ’kolmio’, Kilpinen 1847: 6; *muinelma* ’muinaisjäänös’, Smtr 1848 n:o 19: 1; *valdelma* ’tilastotiede’, HMB 1842 n:o 56).

Vakiintuneita yhdyssanoja on vain kuudesosa (12/72). Nämä ovat kaikki ainoastaan kahdesta sanasta koostuvia ja enimmäkseen nominatiivialkuisia (esim. *elinvoima*, Kilpinen 1844b; *tiedemies*, Kanava 1845 n:o 38: 2); genetiivialkuisia on vain yksi (*ajanhenki*, Kilpinen 1844a: 219). Yhdyssanoista on jäänyt vakiintumatta siis valtaosa (60/72), nämäkin vain kahdesta sanasta muodostettuja ja etupäässä nominatiivialkuisia. Vakiintumattomista partitiivialkuisia on kolme (*yhtäkoavanen* ~ *yhtämuotonen* ’yhdenmukainen’, HMB 1835 n:o 98; *yhtäsuuntainen* ’yhdensuuntainen’, Kilpinen 1847: 8) ja genetiivialkuisiakin poikkeuksellisen vähän (7/72, esim. *ilman-ilmottaja* ’ilmapuntari’, SSV 1841 n:o 50; *talon-toimiteinen* ’taloudellinen’, Kanava 1845 n:o 44).

Sanaliittoja Kilpinen on muodostanut vain vähän (8/210), eikä niistä mikään ole vakiintunut (esim. *luonnon tosine* ’luonnonhistoria’, Smtr 1864: 172; *oikoinen* ~ *jyrkkä kulma* ’suorakulma’, 1847: 10). Lainasanoja ei puristisen Kilpisen aineistossa ole lainkaan. Perussanoiksi luokitelluista tapauksista *keski* ’keskipiste’ (HMB 1835 n:o 98) jäi vakiintumatta.

Kilpinen sai ehdotuksilleen lehtien kautta huomiota, ja monista hänen sanoistaan tuli suomen kielen keskeistä sanastoa. Puolet johdoksista vakiintui, vaikka hänen viehtymyksensä hyvin lyhyihin tai johtosuhteiltaan osin outoihin muodosteisiin (Setälä 1921: 211–213; Hakulinen 1979: 454) kertoo hänen luoneen sanojaan varsin intuitiivisesti. Kilpinen keksi siis monia onnistuneitakin yhdyssanoja (Leskinen 1993: 601), mutta genetiivialkuisia näistä ovat vain harvat, ja ainoastaan pieni osa yhdyssanoista vakiintui.

3.8 Reinhold von Becker

Kangasniemellä Etelä-Savossa syntynyt Reinhold von Becker (1788–1858) opiskeli Turussa, jossa hän opetti myöhemmin yliopistossa. Vanhoista runoista ja itämurteista innostunut von Becker alkoi vuonna 1820 julkaista *Turun Wiikko-Sanomat* -lehteä *d:ttömällä* ja muutenkin hieman itämurteisella kielellä, minkä katsotaan käynnistäneen niin sanotun murteiden taistelun ajanjakson. Vuonna 1824 hän julkaisi aiempia laajemman ja itämurteisemman suomen kieliopin. (Ks. esim. Mielikäinen 1996.)

Vuonna 1829 von Becker nimitettiin senaattiin säädösuomentajaksi, ja tässä virassa hän toimi 27 vuoden ajan vuoteen 1856 saakka. Ortografialtaan säädöskieli oli uudistettu jo pari vuotta aiemmin (Lauerma 2015: 21), eikä von Becker käyttänyt suomenoksissaan savolaisia äänne- ja muotopiirteitä kuin maltillisesti, mutta hän kehitti lakikieltä luomalla tai ottamalla murteista käyttöön uudissanoja enemmän kuin kukaan asetussuomentaja ennen häntä. (Pajula 1960: 135–139; tuntuvasti tarkennettuna ks. Rapola 1960: 96–97.)

Von Beckerin nimissä olevia ensiesiintymiä on aineistossa kaikkiaan 117, joista vakiintuneita on 33 (28,2 %). Johdoksia on vakiintuneista vajaa kolmannes (10/33, esim. *väestö*, TVS 1821: 18). *inen*-johdoksista jäi vakiintumatta vain *praktinen* 'käytännöllinen' (von Becker 1843: 37), *ntO*-johdoksista sen sijaan useimmat (*päättäntö* 'arvosana', mts. 50; *tulkinto* 'käännös', mts. 9; *näytäntö* 'näyte', mts. 36; huom. kuitenkin *keksintö*, TVS 1821: 18). Monista *mUs*-johdoksista ei vakiintunut yksikään (esim. *lukemus* 'luento', von Becker 1851), kuten ei satunnaisemmista *jA-*, *llinen-*, *mA-*, *pA/vA-* ja *U*-johdoksistakaan (esim. *säättämä* 'säädös', von Becker 1843: 3). Von Beckerin kaikista johdoksista onkin päätyttyä käyttöön vain runsas neljännes (10/37).

Johdoksia enemmän von Beckerin aineistossa on yhdyssanoja, joista on myös vakiintunut suhteessa suurempi osa eli kaikkiaan noin kolmannes (19/56). Nämä muodostuvat etupäässä kahdesta sanasta ja ovat nominatiivialkuisia (esim. *ihmiskunta*, TVS 1821: 19; *kirja-kieli*, TVS 1820 n:o 52; *oppi-aine*, von Becker 1843: 12); genetiivialkuisia on vain kaksi (*sateenvarjo*, TVS 1820 n:o 46; *toimen-pide*, n:o 42). Vakiintumatta jääneet muodotkin ovat etupäässä kahdesta sanasta koostettuja ja nominatiivialkuisia. Illatiivialkuiset yhdyssanat (*peräänkatse* ja *peräänkatsonto* 'valvonta', von Becker 1843: 56, 17) ovat jääneet vakiintumatta, mutta genetiivialkuisia on vakiintumisissa yllättävän paljon siihen nähden, kuinka vähän von Becker niitä on käyttänyt.

Sanaliitotkin (8/117) ovat etupäässä kahdesta sanasta muodostettuja (poikkeuksena *hyvään tapain oppi* 'siveysoppi', von Becker 1843: 10). Adjektiivimääritteisiä muotoja edustavat vain *vaimoinen opettaja* 'opettajatar' (mts. 6) ja *yleinen silmäys* 'yleiskatsaus' (mts. 9), sillä enimmäkseen sanaliitot ovat genetiivialkuisia. Kirjasuomeen vakiintuneiksi yhdyssanoiksi ovat kaikista sanaliitoista (2/8) myöhemmin tiivistyneet *kansan valistus* (TVS 1821: 75) ja *äitinsä kieleinen* 'äidinkielenen' (von Becker 1843: 48).

Lainasanoja von Becker on käyttänyt asetussuomenoksissaan suhteellisen paljon (16/117, esim. *fysiikki* 'fysiikka', von Becker 1843: 9; *trigonometria*, mts. 10). Perussanoiksi luokiteltavia tapauksia ei hänen aineistoonsa sisälly.

Von Beckerin ensiesiintymistä on vakiintunut suhteellisesti suunnilleen saman verran kuin Kilpisen esittämistäkin, mutta von Beckerin muotojen määrä on pie-

nehkö, sillä aineistossa on mukana vain vähän asetusuomennoksia, jotka hän laati anonyymisti. Suomennostyön kiivaan tahdin vuoksi von Becker käytti asetuksissa runsaasti lainoja ja tilapäistermejä – joskus jopa itse aiemmin toisin muotoilemiensa ilmausten sijasta (Pajula 1960: 137–139). Johdosten pienehkön osuuden lisäksi tämäkin laskee hänen muotojensa vakiintumisastetta, joka on kuitenkin kokonaisuudessaan varsin korkea.

3.9 Ferdinand Ahlman

Ferdinand Ahlman (1836–1895) syntyi Kanta-Hämeessä Hauholla, pääsi ylioppilaaksi Porvoosta vuonna 1856 ja opiskeli Helsingin yliopistossa. Valmistuttuaan maisteriksi vuonna 1860 hän toimi alkuun opettajana. Senaatin apulaiskielenkääntäjäksi Ahlman nimitettiin vuonna 1868. Hän työskenteli senaatin varsinaisena kielenkääntäjänä vuosina 1871–1893 ja suomensi työnsä ohessa myös tietokirjoja. (Cannelin 1927: 42–43; Lauerma 2016.) Kirjasuomen historiaan Ahlman on jäänyt ennen kaikkea sanakirjantekijänä. Laajan ruotsalais-suomalaisen sanakirjan ensimmäinen painos ilmestyi jo vuonna 1865, viimeinen korjattu laitos vuonna 1885. Ahlman toimitti käyttöön myös suomalais-ruotsalaisen sanakirjan ja osallistui laki- ja virkakielen sanastojen laadintaan. (Cannelin 1927: 42–43; Pajula 1960: 197, 201, 217.)

Ahlmanin nimissä olevia ensiesiintymiä on aineistossa 353. Nykysuomeen vakiintuneita näistä on 121 (34,3 %), joista johdoksia hieman alle puolet (56/121, esim. *aiheuttaa*, Ahlman 1883 s.v. *Föranleda*; *itsekkyyys*, 1865 s.v. *Egoism*; *kielteinen*, 1883 s.v. *Negativ*; *kuulustelu*, 1865 s.v. *Förhör*; *polveutua*, mt. s.v. *Härstamma*; *puolueeton*, mt. s.v. *Neutral*; *sävellys*, mt. s.v. *Komposition*; *säädös*, 1883 s.v. *Stadgande*).

Kaikista Ahlmanin johdoksista vakiintuneita on alle puolet (56/129). Parhaiten hän on onnistunut *tOn*- ja *U*-johdosten luojana, sillä näistä vain harvat ovat jääneet vakiintumatta (*kehitymätön* 'kehittymätön', Ahlman 1872 s.v. *Outvecklad*; *siveydetön* ~ *sivytön* 'siveetön', 1865 s.v. *Omorallisk*; *seurastelu* 'seurustelu', 1872 s.v. *Umgänge*; *sivyy* 'siveellisyys', 1865 s.v. *Sedlighet*). Sen sijaan *e-*, *JA-*, *stO-* ja *US-* johdoksissa vakiintumattomuus on ollut tavallista (huom. esim. *sääde* 'järjestelmä', Ahlman 1872 s.v. *System*; *keinoilija* ~ *teostaja* 'tehtailija', mt. s.v. *Industriidkare*; *mitasto* 'asteikko', 1883 s.v. *Skala*; *muinuisjäännös*, 1872 s.v. *Fornlemning*). Harvinaisista *elO-*, *JAinen-*, *ke-*, *lAs-* ja *nen-* johdoksista ei ole lainkaan vakiintumia (*lähettiläät* pl. tant. 'lähetyttö', Ahlman 1883 s.v. *Legation*; *näyttäjäiset* pl. tant. 'näyttely', 1872 s.v. *Exposition*; *puikelo* ja *pujonon* 'soikio', 1865 s.v. *Oval*; *ponnike* 'yllyke', mt. s.v. *Driffjäder*).

Yhdyssanoja on koko aineistossa enemmän kuin johdoksia, mutta vakiintuneita näistä on vain kolmannes (64/201). Suurin osa vakiintuneista on kahdesta sanasta koostuvia ja nominatiivialkuisia (esim. *eläin-tarha*, Ahlman 1865 s.v. *Djurgård*; *vararikko* mt. s.v. *Bankerott*), kolmesta sanasta koostuvia on vain kaksi (*tilapää-runo*, mt. s.v. *Tillfällighetspoem*; *yhteiskunta-oppi*, mt. s.v. *Samhällslära*). Genetiivialkuisia on vakiintuneista vajaa neljännes (14/64), nämäkin yhtä lukuun ottamatta (*kuvanveistotaide*, mt. s.v. *Bildhuggeri*) kahdesta sanasta muodostettuja (esim. *johdonmukainen*, mt. s.v. *Följdenlig*). Myös muutama illatiivi- tai instruktiivialkuinen yhdyssana on vakiintunut (esim. *pyhiin-vaellus*, mt. s.v. *Valfart*; *omin-takeinen*, mt. s.v. *Sjelfbestående*).

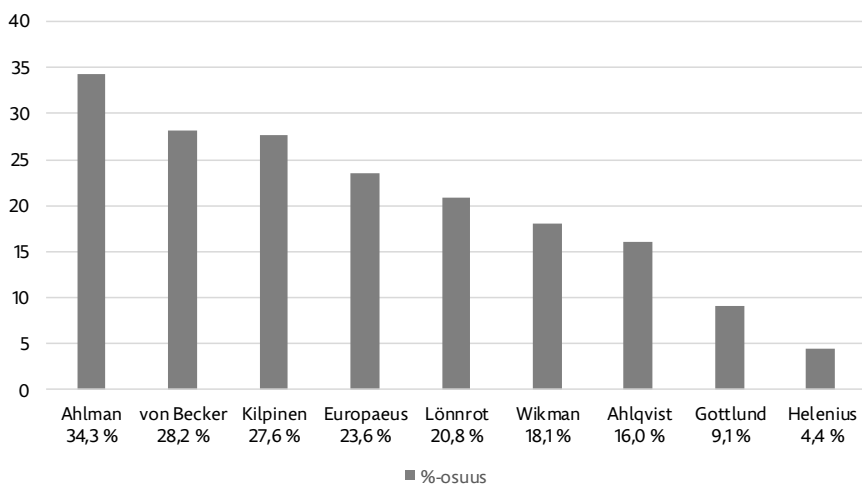
Vakiintumattomista yhdyssanoistakin valtaosa on kahdesta sanasta muodostettuja ja nominatiivialkuisia. Kolmesta sanasta koostuvatkin ovat enimmäkseen nominatiivialkuisia (esim. *hieta-erämaa* 'aavikko', Ahlman 1872 s.v. *Sandöken*; *hovioikeus-neuvos* 'hovioikeudenneuvos', mt. s.v. *Hofrättsråd*; *tilapää-runoelma* 'tilapääruno', 1865 s.v. *Tillfällighetspoem*). Vakiintumatta ovat jääneet myös adessiivialkuiset yhdyssanat (esim. *entisellään-olo* ~ *vanhalla-oloisuus* 'vanhoillisuus', mt. s.v. *Konservatism*). Enemmän vakiintumattomia on genetiivialkuisien yhdyssanojen joukossa (25/38, esim. *loman-aika* 'loma-aika', Ahlman 1872 s.v. Mellantid; *opin-koulu* 'oppikoulu', mt. s.v. *Lärdomskola*; *valon-kuvata* 'valokuvata', 1865 s.v. *Fotografera*).

Sanaliittoa on Ahlmanin aineistossa vain vähän (14/353), eivätkä mitkään niistä ole vakiintuneet (esim. *viralta paneminen* 'viraltapano', Ahlman 1865 s.v. *Afsättning*; *vähempi osa* ~ *puoli* 'vähemmistö', 1872 s.v. *Minoritet*). Lainasanoja on aineistossa vielä vähemmän (10/353, esim. *lyrika* 'lyriikka', Ahlman 1865 s.v. *Lyrik*). Perussanoiksi katsottavia ensiesiintymiä ei ole lainkaan.

Ahlman kartutti sanakirjojaan huolella valitun kirjallisuuden pohjalta (Paloniemi 1973: 100). Aineistossa tavattavista johdoksista joka toinen on vakiintunut nyky-suomeen. Yhdyssanoista kaksi kolmannelle on kuitenkin jäänyt vakiintumatta, ja erityisesti tämä laskee Ahlmanin sanojen ensiesiintymien vakiintumisastetta.

4 Loppukatsaus

Kuten edellä on käynyt ilmi, suurin osa kaikkien tarkasteltujen henkilöiden kirjakielen tuomista sanoista on jäänyt vakiintumatta nyky-suomeen. Eri henkilöiden ensiesiintymien vakiintumisasteissa on kuitenkin suuria eroja (ks. kuviota 2).

Kuvio 2.

Nyky-suomeen vakiintuneiden ensiesiintymien prosentuaaliset määrät.

Ilmausten jakauma ja muotopiirteet selittävät osan eroista. Heleniuksen aineistossa on poikkeuksellisen monia spesifimpien ilmausten sijasta käytettyjä perussanoja. Koko aineistossa tällaiset keskittyvät 1800-luvun alkupuoliskolle, sillä niiden tilalle kehittyi myöhemmin muita ilmauksia (Lauerma 2018c: 134–135). Lainasanoja Rapola on tallentanut niukahkosti, eikä niiden määrässä ole suuria muutoksia (mas. 135–136), joten lainasanojen yleisyys laskee aineistossa selvästi vain von Beckerin sanaston vakiintumisastetta. Sen sijaan sanaliittojen määrä suorastaan romahtaa koko aineistossa nykysuomeen tultaessa (mas. 136–138), mikä pienentää hieman sanaliittoja suosineiden Ahlqvistin, Wikmanin ja Europaeuksen sanojen vakiintumisastetta.

Heleniuksen lisäksi myös von Becker ja Ahlqvist ovat puolestaan käyttäneet yhdysanoja selvästi enemmän kuin johdoksia. Jo monista Rapolan (1945: 137–142) esimerkeistä käy ilmi, että aineistossa etenkin kolmesta tai neljästä sanasta muodostetut tai muut kuin nominatiivi- ja genetiivialkuiset yhdyssanat ovat harvinaistuneet 1800-luvun kuluessa (Lauerma 2018c: 139–141). Lähinnä vain Wikmanilla ja Europaeuksella ovat viimeksi mainitutkaan olleet niin yleisiä, että ne laskevat tuntuvasti sanojen vakiintumisastetta. Suurempi vaikutus on sen sijaan ollut yhdyssanojen nominatiivi- ja genetiivialkuisuudella. Gottlundin yhdyssanoista peräti kolmannes on genetiivialkuisia, kun taas muut itämurteiset kirjoittajat sekä Ahlman ovat suosineet nominatiivia usein myös nyky-suomessa genetiivialkuisiksi vakiintuneissa sanoissa. Tässä heijastuu toisaalta vanhan kirjasuomen läntinen perintö, toisaalta taas itämurteille ominainen, silti Renvallinkin suosittama, nominatiivialkuisuus (Häkkinen & Björkqvist 1991: 33–34; Laine 2007: 326).

Rapolan tietokannassa johdoksista on nykysuomeen tultaessa tullut yhdyssanoja tavallisempia (Lauerma 2018c: 145). Tämä kertoo poimintojen painottumisesta johdoksiin, sillä laajoista aineistoista vain Lönnrotin sanakirjassa (1874, 1880) johdoksia on enemmän kuin yhdyssanoja (Häkkinen 1994: 419). Rapola on vältellyt Lönnrotin mekaanisimmin muodostamia johdoksia, mutta aineistosta käy ilmi, että Lönnrot on käyttänyt nykyistä enemmän etenkin *mA*- ja *UU*-johdoksia ja monia partisiippi-muodosteita, ja myös monet hänen *ntO*-johdoksistaan näyttävät jääneen vakiintumatta. Jonkin tietyn johtimen suosiminen on voinut heikentää myös muiden kirjoittajien sanojen vakiintumisastetta. 1800-luvulla selvästi harvinaistuneet *mUs*-johdokset muodostavat kolmanneksen Gottlundin kaikista johdoksista, ja myös von Beckerillä nämä ovat tavallisia. (Johdosten suosion muutoksista Rapola 1945: 147–148; Häkkinen 1994: 422–432; Lauerma 2018c: 141–144.)

Rakenteelliset piirteet selittävät silti vain osan vakiintumisasteiden eroista. Sanastoltaan itäiseen suuntaan kehittyneessä 1800-luvun kirjasuomessa taustaltaan tai intentioiltaan itämurteisten kielenkehittäjien uskoisi pärjänneen paremmin, varsinkin, jos heillä on ollut käytössään foorumeita, joilla he ovat voineet julkaisujaan ja sanojaan levittää. Vaatisi kuitenkin oman tutkimuksensa, missä määrin kielenkehittäjät ovat suosineet itselleen tutuinta tai parhaaksi katsomaansa murretta. Vähiten vakiintumia on tosin ahdasalaisen lounaismurteisen Heleniuksen sanakirjassa, mutta vain lounaisella ja hämäläisellä murrealueella toiminut Wikman sijoittuu itämurteisten Gottlundin ja Ahlqvistin edelle. Jälkimmäisten heikohkoon tulokseen on tosin voinut vaikuttaa myös se, että siinä missä Gottlund pitkälti syrjäytyi tiedeyhteisöstä, sen huipulle selviytynyt Ahlqvist keskittyi pikemminkin torjumaan toisten sanastollisia uudistus-

ehdotuksia kuin luomaan omiaan (vrt. Kohtamäki 1956: 137–138). Lönnrot jää vertailussa keskimmäisimmäksi, vaikka hänellä on ollut käytössään kaikki julkaisuväylät omaa lehteä, vaikutusvaltaisia suomennoksia ja omia sanakirjoja myöten. Häntä lähinnä seuraavat Europaeus, Kilpinen ja von Becker ovat kaikki kasvaneet itämurteiden piirissä. Heillä kaikilla on ollut käytössään myös lehtiä, Europaeuksella lisäksi sanakirjansa ja Kilpisen tavoin myös merkittäviä suomennoksia, von Beckerillä puolestaan asetussuomennoksia. On silti yllättävää, että he ovat kyenneet näin selvästi ohittamaan Lönnrotin ja että ensimmäisenä onkin hämäläinen Ahlman, joka toimi alkuun asetussuomentajana, myöhemmin myös sanakirjantekijänä.

Suomen kirjakielen voi katsoa muotoutuneen äänne- ja muoto-opillisesti lähelle nykyistä hahmoaan 1880- ja 1890-luvuille tultaessa. Vanhimpien tässä katsauksessa tarkasteltujen henkilöiden kielenkäyttö on siksi voinut sanastollisestikin poiketa myöhemmästä kielenkäytöstä eniten. 1700-luvun puolella syntyneistä on Heleniukselta (s. 1784) ja Gottlundilta (s. 1796) selvästi vähiten vakiintumia. Pelkkä kirjoittajan syntymävuosi ei kuitenkaan jakaumaa selitä, sillä aineiston toiseksi nuorin henkilö, Ahlqvist (s. 1826), jää kolmanneksi viimeiseksi häviten vuonna 1788 syntyneille Wikmanille ja toiseksi kiilanneelle von Beckerille. Ahlqvistin kielenkäytössä oli omat vanhahtavat juonteensa; hänen oppikirjasuomennoksensa jäivät nuoruudentöiksi, eikä hän laatinut sanakirjoja. Lönnrotin (s. 1802), Europaeuksen (s. 1820) ja Kilpisen (s. 1810) sanojen vakiintumisaste kasvaa taas suunnilleen kirjoittajiensa käänteisessä ikäjärjestyksessä kohti nuorinta ja sanojensa vakiintumisasteelta parasta Ahlmania (s. 1836).

Yli kolmannes Ahlmanin töissä olevista ensiesiintymistä on vakiintunut kirjakielen, vaikka hänenkin aineistossaan on tiettyihin johdoksiin ja etenkin genetiivi-alkuisiin yhdyssanoihin painottuvaa vakiintumatonta sanastoa. On kuitenkin muistettava, että vaikka Ahlman suomensi myös monia vaikutusvaltaisia oppikirjoja, suurin osa hänen sanoistaan on peräisin hänen 1800-luvun loppupuolella toimittamistaan sanakirjoista, joihin on kertynyt paljon aiemmin käytettyä sanastoa. Tästä Rapolan 1800-luvun loppua kohden yhä harvemmaksi käyneet sanapoiminnot paljastanevat vain osan. Rapola näyttää kartelleen Ahlmanin lainasanoja, vaikka niistä monet vakiintuivat kirjakielen (Häkkinen 2004: 10). Toisin kuin Lönnrot, joka jaksoi esittää uusia sanoja aikaa sitten vakiintuneidenkin sijaan, Ahlman kartutti sanakirjojaan enemmän oman aikansa todellisen kielenkäytön kuin oman kompetenssinsa pohjalta. Tällaisina Ahlmanin sanakirjat kertovat paremmin (yleis)kielessä todella jo olleesta sanastosta, kun taas varhemmissa sanakirjoissa korostuu huomattavasti sanasto, jota kielessä vain tulisi tai voisi olla. Näin Ahlman nousee tarkastellussa aineistossa nimiinsä jääneiden ensiesiintymien vakiintumisasteelta joukon kärkeen, varhempien sanakirjantekijöiden ja tunnetumpien kielimiesten ohi.

Lähteet

Aineistolähteet

1a. Tietokanta

Rapolan 1800-luvun sanasto. Sanalipuston pohjalta laadittu tietokanta. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. https://sanat.csc.fi/wiki/Rapolan_1800-sanasto.

1b. Tekstissä mainitut Rapolan 1800-luvun sanaston lähteet

- AHLMAN, FERDINAND 1865: *Svenskt-Finskt Lexikon. Ruotsalais-suomalainen sanakirja* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1872: *Ruotsalais-suomalainen sanakirja*. 2. painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1883: *Ruotsalais-suomalainen ja suomalais-ruotsalainen sanakirja. Edellinen osa.* Ruotsalais-suomalainen. 2. lisätty painos. Helsinki: G. W. Edlund.
- AHLMAN, FERDINAND – FORSMAN, KAARLO 1885: *Svenskt-Finskt Lexikon*. 3., lisätty ja korjattu painos. Toim. K. Forsman. Helsinki.
- AHLQVIST, AUGUST 1844 = L. S. Platou: *Geografia eli maan opas*. Suomenkos. Kuopio: J. Karsten.
- 1845 = J. M. Winge: *Yhteinen Historia Lyhykäisesti Suomen Kansalle*. Suomenkos. Kuopio: J. Karsten.
- 1847: Kirje Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran pöytäkirjassa 7.4.1847, § 6. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma.
- 1855: Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. – *Suomi* I:15 s. 1–109.
- 1856: Ensimmäinen matkakertomus. – *Suomi* I:16 s. 215–237.
- 1864: Suomenmaan virkojen ja virastojen nimiä suomeksi. – *Suomi* II:3 s. 221–235.
- 1887: *Kalevalan karjalaisuus*. Helsinki: Suomen Yliopisto.
- Kieletär 1871–1872 = Artikkeleita *Kieletär*-lehdessä.
- Mhl 1861–1862 = Artikkeleita Rietriikki Polénin *Mehiläinen*-lehdessä.
- Smtr 1847–1848 = Artikkeleita *Suometar*-lehdessä.
- BECKER, REINHOLD VON 1843: *Keisarillisen Majesteetin --- Gymnaasi- ja Koulu-järjestys Suomen Isoruhtinaanmaalle*. Annettu - - 6 p. Marraskuuta 1843. Helsinki 1844.
- 1851: *Keisarillisen Majesteetin - - Reglementti Seilaus-kouluille Suomessa*. Annettu 21. p. elokuuta 1851. Helsinki.
- TVS 1820–1821 = Artikkeleita *Turun Viikko-Sanomien* -lehdessä.
- EUROPAEUS, DAVID EMANUEL DANIEL 1847 = Henrik Heikel, *Mittauden oppi-kirja*. Suomenkos. Helsinki: G. W. Edlund.
- 1853: *Svenskt-finskt handlexikon*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallavesi 1845 = Artikkelit *Kallavesi* -lehdessä.
- Smtr 1850 = Artikkelit *Suometar*-lehdessä.
- GOTTLUND, CARL AXEL 1817: Teesin puolustus Upsalassa. Teoksessa Ilmari Heikinheimo 1933: *Kaarle Aksel Gottlund I s. 278–279*. Porvoo: WSOY.
- 1821: *Pieniä Runoja Suomen Poijillen Ratoxi. Toinen wihko*. Uppsala.
- 1828a: *Otava eli Suomalaisia Huvituksia. I osa*. Tukholmi 1828–1830.
- 1828b: *Väinämöiset, yksi kokous mejän nykyisten runojoin virren teoista. 1 osa*. Tukholmi.
- 1832: *Otava eli Suomalaisia Huvituksia. II osa*. Tukholmi.
- HELENIUS, CARL 1838: *Suomalainen ja Ruozalainen Sana-Kirja*. Åbo: C. L. Hjelt, på eget förlag.

- KILPINEN, WOLMAR 1844a: Muutama sana suomenkielen rikastuttamisesta. – *Suomi* I:4 s. 217–224.
- 1844b: Försök till en medicinsk Terminologi för Finska Språket. – *Duodecim* n:o 3–4 s. 98–104. Helsinki 1902.
- 1847 = *Neljä ensimmäistä Kirjaa ynnä viidennen määritykset Euklideen Alkeista mittaus-tieteessä*. Suomennos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1856: Sananen Suomen kielen ulko-muodosta ja venytys-merkistä. – *Suomi* I:16 s. 81–84.
- HMB 1835 = Artikkelit *Helsingfors Morgonblad* -lehdessä.
- HMB 1842 = Artikkelit *Helsingfors Morgonblad* -lehdessä.
- Kallavesi 1845 = Artikkelit *Kallavesi*-lehdessä.
- Kanava 1845 = Artikkeleita *Kanava*-lehdessä.
- Mhl 1837 = Artikkelit Lönnrotin *Mehiläinen*-lehdessä.
- Smtr 1848 = Artikkelit *Suometar*-lehdessä.
- Smtr 1860 = Artikkelit *Suometar*-lehdessä.
- Smtr 1864 = Artikkelit *Suometar*-lehdessä.
- SSV 1841 = Artikkelit K. H. J. Ignatiuksen *Sanan Saattaja Wiipurista* -lehdessä.
- Valvoja 1881–1882 = Artikkeleita J. R. Danielsonin *Valvoja*-lehdessä.
- LÖNNROT, ELIAS 1835: *Kalevala*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1836: *Muistelmia ihmisen elosta kaikkina aikoina*. Oulu: Chr. Ev. Barck. [Lönnrotin kirjoittama I osa ja II osan alku.]
- 1847: *Ruotsin, Suomen ja Saksan Tulkki*. Helsingfors: A. E. Öhman.
- 1851 = Otto Meurman, Elias Lönnrot & D. E. D. Europaeus (toim.), *Ryskt, svenskt och finskt handlexikon*. Tavastehus.
- 1855: Odysseen vastaanotto Faiakilaisten saarella. – *Suomi* I:15 s. 255–280.
- 1860: *Flora Fennica. Suomen kasvisto*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1863 = Johan Philip Palmén, *La'in opillinen käsikirja*. Suomennos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1874: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Iosa A–M*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1880: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja. II osa N–Ö*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1886: *Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Lisävihko*. Toim. A. Kallio. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Mhl 1836–1837, 1840 = Artikkeleita Lönnrotin *Mehiläinen*-lehdessä.
- LÖNNROT, ELIAS – CAJÁN [KAINONEN], JOHAN FREDRIK 1839 = *Suomen Historia koetteeksi kerrottu lyhykäisessä järjestyksessä*. Helsinki 1839–1840. [Lönnrotin kirjoittamat jaksot s. 1–12 ja 65–71.]
- WIKMAN, ANDERS 1829/1842 = Ruotsalais-suomalainen sanakirja. Käsikirjoitus. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma.

Kirjallisuuslähteet

- AHLQVIST, AUGUST 1872a: Liittosyntyisistä nomineista Suomen kielessä. – *Kieletär* 2 s. 29–44.
- 1872b: Väittelyä. – *Kieletär* 4 s. 65–80.
- C[ANNELIN], K[NUT] 1927: Frans Ferdinand Ahlman. – Kaarlo Blomstedt (toim.), *Kansallinen elämäkerrasto I* s. 42–43. Porvoo: WSOY.
- HAKULINEN, LAURI 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.

- H[ALL]IO, K. 1929: Kaarle Helenius. – Kaarlo Blomstedt (toim.), *Kansallinen elämäkerrasto II* s. 394–395. Porvoo: WSOY.
- HEIKINHEIMO, ILMARI 1933: *Kaarle Axel Gottlund. Elämä ja toiminta I*. Porvoo: WSOY.
- HIRVONEN, MAIJA 2006: Wolmar Schildt. – *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/284> (2.2.2018).
- HORILA, TAPIO 1967: *1800-luvun geologiset uudissanat Antero Vareliusken kielessä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. Helsinki: WSOY.
- 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Helsinki: WSOY.
- HÄKKINEN, KAISA – BJÖRQVIST, PIA 1991: *Varhaisnykysuomen yhdyssanat. – Sananjalka* 33 s. 31–53.
- JUDÉN, JAC[OB] 1818: *Försök till utredande af finska språkets grammatik*. Wiborg: And. Cederwaller.
- JUSSILA, RAIMO 1998: *Vanhat sanat. Vanhan kirjasuomen ensiesiintymiä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- K[ALI]MA, J[ALO] 1927: David Emanuel Daniel Europaeus. – Kaarlo Blomstedt (toim.), *Kansallinen elämäkerrasto I* s. 604–607. Porvoo: WSOY.
- KIURU, SILVA 1988: *Agricolan teonnimijohdosten erityispiirteitä. – Esko Koivusalo (toim.), Mikael Agricolan kieli* s. 133–179. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KOHTAMÄKI, ILMARI 1956: *Ankara puutarhuri. August Ahlqvist suomen kielen ja kirjallisuuden kriittikkona*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- KUITTINEN, LAURI 1920: Kaarle Aksel Gottlund kielenuudistajana ”Otavassa”. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- KUUSI, SAKARI 1962: *Wolmar Styrbjörn Schildt-Kilpinen. Elämä ja toiminta*. Jyväskylä: Gummerus.
- LAINEN, PÄIVI 2007: *Suomi tiellä sivistyskieleksi. Suomenkielisen maantieteen sanaston kehittyminen ja kehittäminen 1800-luvulla*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 77. Turku.
- LAUERMA, PETRI 2015: *Autonomian ajan alkupuolen säädösuomentajat. – Kielikello* 4/2015. <https://www.kielikello.fi/-/autonomian-ajan-alkupuolen-saadossuomentajat>.
- 2016: *Pankkimies, sanakirjantekijä ja Unkarin-ystävä. 1800-luvun loppupuolen säädösuomentajat. – Kielikello* 3/2016. <https://www.kielikello.fi/-/pankkimies-sanakirjantekija-ja-unkarin-ystava-1800-luvun-loppupuolen-saadossuomentajat>.
- 2018a: *Martti Rapolan 1800-luvun sanakokoelma, sen tausta ja vaikutus. – Virittäjä* 122 (2) s. 255–281. <https://doi.org/10.23982/vir.66978>.
- 2018b: *Finska språkets länordsförråd i ljuset av Martti Rapolas ordsamling. – Nordiske studier i leksikografi* 14 s. 178–185. Reykjavik: Nordisk Förening for Leksikografi i samarbejde med Árni Magnússon-instituttet for islandske studier.
- 2018c: *The development of 19th century Finnish vocabulary in the light of Martti Rapola’s word collection. – Folia Uralica Debreceniensia* 25 s. 133–152. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- LEHIKONEN, LAILA 1998: *Europaeus kielimiehenä. – Matti Kuusi, Pekka Laaksonen & Senni Timonen (toim.), D. E. Europaeus – suurmies vai kummajainen* s. 108–116. Kalevalaseuran vuosikirja 67. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LESKINEN, HEIKKI 1993: *Wolmari Kilpinen – sanaseppo ja oikeinkirjoituksen uudistaja. – Mauno Jokipii (toim.), Wolmar Schildt: ”Tieteen ja taiteen isä”* s. 47–78. Jyväskylä: Atena Kustannus.
- LÖNNROT, ELIAS 1847: *Ruotsin, Suomen ja Saksan Tulkki*. Helsingfors: A. E. Öhman.
- MAJAMAA, RAIJA 1997: *Elias Lönnrot 1802–1884, Kalevalan luoja, suomen kielen professori,*

- lääkäri. *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/2836> (20.9.2021).
- METSIKKÖ, TAIMI 1951: *Kirjasuomen opetus- ja koulusanastoa Agricolasta vuoden 1866 kansakouluasetukseen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- MIELIKÄINEN, AILA 1996: Reinhold von Becker ja murteiden taistelu. – *Kuuskympinen* s. 126–156. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 38. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- NUMMILA, KIRSTI-MARIA 2019: Lainasanojen vaikutus suomen kielen johtomorfologiaan. Diakroninen tutkimus johdinten lainautumisesta kirjallisilla vuosisadoilla. – *Virittäjä* 123 (2) s. 165–193. <https://doi.org/10.23982/vir.65375>.
- NUMMILA, KIRSTI-MARIA – SEPPÄNEN, MINNA 2018: J. G. Geitlinin Suomalais-latinalainen sanakirja (1883) leksikografian traditiossa. – *Virittäjä* 122 (1) s. 5–28. <https://doi.org/10.23982/vir.65058>.
- PAJULA, PAAVO 1960: *Suomalaisen lakikielen historia pääpiirteittäin*. Porvoo: WSOY.
- PALONIEMI, KATRIINA 1973: *Ahlmanin sanakirja*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- PENTTILÄ, AARNI 1931: *Vuoden 1836:n Uusien virsien kieliasu ja Kustaa Renvall*. Turun yliopiston julkaisuja B XVI. Turku: Turun yliopisto.
- PITKÄNEN, KAARINA 2008: *Suomi kasvitieteen kieleksi. Elias Lönnrot termistön kehittäjänä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PULKKINEN, RISTO 2004: Carl Axel Gottlund. – *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/2817> (6.2.2018).
- RAHKO, HANNA 2005: *Frans Ferdinand Ahlmanin ruotsalais-suomalaisessa sanakirjassaan (1865) suomen kieleen lainaamien vierassanojen ensiesiintymät*. Suomen kielen pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.
- RAPOLA, MARTTI 1933: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteissään 1. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1945: Kirjakielemme sananrakenteiden tiivistymisen historiaa. – *Virittäjä* 49 (1) s. 128–148.
- 1956: *Antti Wikmanin sanakirja*. Suomi 107:3. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1960: *Sanojemme ensiesiintymiä Agricolasta Yrjö-Koskiseen*. Valikoima. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RENVALL, GUSTAF 1840: *Finsk Språklära Enligt den rena Vest-Finska, i Bokspråk vanliga Dialecten*. Åbo: Christ. Ludv. Hjelt, på eget förlag.
- RIIKONEN, H. K. 2000: August Ahlqvist. – *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/3105> (6.2.2018).
- RITAKARI, VILHO 1937: Oikeakielisyy mielipiteiden vaihtoa K. A. Gottlundin kielenkäytön johdosta. – *Virittäjä* 41 s. 217–229.
- SETÄLÄ, E. N. 1894: *Oikeakielisyydestä suomen kielen käytäntöön katsoen*. Virkaanastujais-esitelmä (laajennettuna). Yleistajuista kielitiedettä II. Porvoo: WSOY.
- 1921: W. Kilpinen suomen kielen uudistajana. – *Kielentutkimus ja oikeakielisyy* s. 188–236. Helsinki: Otava.
- TIMONEN, SENNI 2001: David Emanuel Daniel Europaeus. – *Kansallisbiografia*-verkkojulkaisu. *Studia Biographica* 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilo/4434> (2.2.2018).
- VAITTIMEN, TANJA 2003: Daniel Europaeus ja suomen kielen johto-oppi. – Tommi Kurki, Päivi Laine & Arja Lampinen (toim.), *Suomettaren helmoista* s. 174–199. Turku: Kirja-Aurora.